

Տէր-Մովսէսեան ուղիղ կը հետեւցնէ — եւ իրենք չունենալով զիր, պէտք էին թարգմանութիւնները գրել յոյն կամ ուրիշ լեզուի գրերով»։ Ասոր հետ կը միանան այն վկայութիւնները որ ցոյց կու տան թէ հայոց մէջ գոյութիւն ունէր նախ քան Մեսրոպի գտած գիրերը Ս. Գրոց մասնակցութեամբ թարգմանութիւնները թէպէտ Գրոց թեմաւոր (է. դարու զրիչ) տեղեկութիւն կու տայ թէ որոշ կարգ մ'անձանց (Մայրապետներն եւ իր հետեւողները) թշնամաբար կը վարուէին Աւետարանի հին կամ առաջին թարգմանութեանց հետ՝ գործածած էր Գ. Լուսաւորիչ (այսինքն Գ. դարու վերջերը կամ սկիզբն Գ. դարու)։ Ս. Մեսրոպի վարքին հեղինակը՝ Կորիւն, կը պատմէ թէ ժողովուրդն ընդառաջ ելաւ Ս. Մեսրոպի, երբ սա Ասորիքէն բերաւ նորագիւտ գրերը, ուրախութեան ազաւզակներով եւ հոգեւոր երգերով. պէտք է ենթադրել որ վերջինները երգած են մայրենի լեզուով, հետեւաբար արդէն թարգմանութեամբ էին, եւ անշուշտ նաեւ գրուած։ Նման վկայութիւններ կը գտնենք նաեւ Թովմաս Արծրունիի եւ հետագայ ուրիշ գրիչներու մօտ։

Վերջապէս բոլոր հայ գրողները, որոնք կը խօսին Ս. Մեսրոպի ձեռքով գրոց գիւտին մասին, ամէնքն ալ կը խոստովանին, որ առաջ ալ արդէն գոյութիւն ունեցած էր ուրիշ հայ գրութիւն, «ամենահին ժամանակ հնարած եւ յոյն այբուբենի կարգաւ կարգի գրուած»։ Մովսէս Խորենացուն այս պատմածին համեմատ, վաւերացուց թագաւորը ղեկավարելու է առ ռմն Գանիէլ եպիսկոպոս, բերելու այն գրերը, զոր յանձնած է Մեսրոպին եւ Սահակին եւ անոնք ծանօթանալով անոնց «քանի մը տարիներու ընթացքին մէջ» կը

սորվեցնէին մանուկներուն. բայց յետոյ հասաւ եղան, որ հայ լեզուի ձայներուն հնչման համար, բաւական չէր «փոխ առնուած աղբատին, խեղճ այբուբենը»։ Քանի որ այս գրերը հնարուած էին «ամենահին ժամանակները» պէտք է համարել որ անոնք շատերուն ծանօթ էին եւ Գանիէլի զրկեցին որպէս զի նա կատարելագործէր, «կարգադրելով զանոնք ըստ յունական այբուբենի»։ Նկատելով որ այս գրերը կը սորվեցնէին վարժարաններու մէջ (թէպէտեւ քիչ) տարիներու ընթացքին, կարելի է ենթադրել, որ այն ատեն շնորհիւ այս գրութեան թարգմանութեամբ ըլլան քանի մը գրքեր։ «Միթէ միայն բերական էր Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտաց սորվեցուցածը տարիներով» իրաւամբ կը հարցնէ Տէր-Մովսէսեան։

Բնական է խնդիր կը ծագի նոյնպէս, թէ չունէր արդեօք գոյութիւն արդէն հայ գրութիւնը ուսկից օգտուած ըլլայ Գանիէլ կատարելագործելու իր այբուբենը։ Ն. Ադոնց կը համարի անոր գոյութիւնը «շատ հաւանական»։

Եւ այսպէս բոլորը մեզ կը ստիպեն համոզուելու թէ մեր առաջին չորս դարերու ընթացքին գոյութիւն ունէր հայ գրութիւնը։ Հայ գրիչներու արտագրութեան շարքին մէջ, գրուած յոյն կամ ուրիշ լեզուներով գոյութիւն ունէին ստեղծումներ հայ մայրենի լեզուով ալ, մասամբ օտար գրերով գրուած, մասամբ Գանիէլեան գրերով։ Այս արտագրութիւններն առժամեայ ծառայեցին այն դպրոցին, յորում զարգացաւ հայ գրական լեզուն որ մեզ կը ներկայանայ Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ Ե. դարու, արդէն մշակուած, ընդունակ փոխանցելու բոլոր մտքի նրբութիւնները եւ արտայայտելու յոյն բնագրի բո-

1. Այս պարագային, կարեւոր փաստ տեղ ծառայել կարող են գոյութիւն ունեցող հայերէն քարոզները, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի որ ապրած է Մեսրոպէն ամբողջ դար մ'առաջ։ Յ. Նեւ, եր. 251. արգարացի կ'ենթադրէ որ այս քարոզները հայերէն խօսուած ըլլան եւ յոյն գրերով գրուած։ Սակայն ուրիշ զեմանակները այս կար-

ծիքին չեն համաձայնիր, մեր ձեռքը հասած Գրիգորի քարոզները կամ թարգմանութեամբ է կամ արտագրութիւն վերջին ժամանակներու (հին եւ միջին դարերու մէջ սովորական եղած է կեղծելը, նպատակաւ նոր արտագրութիւնը երեւելի հեղինակի անունով հրատարակելու)։

լոր առանձնայատկութիւնները։ Մեզի հասած չեն այս հին արտագրութիւնները (եւ թէ հարազատ չհամարինք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի քարոզները). եւ մենք զիտենք միայն այն գրականութիւնը, որ ծագում առաւ Մեսրոպի նոր գրոց գիւտէն յետոյ (կամ կարելի է կատարելագործեց Գանիէլեան գրերը, աւելցնելով 14 նշաններ 22ի վրայ)։ Այս (մեսրոպեան) գրականութեան զարգացումը՝ արդէն յաջորդ շրջանին կը պատկանի։

ՎԱՆՆՐԻ ԲՐԻԻՍՈՎ (թրգմ. Հ. Յ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ)

2. Տէր-Մովսէսեան, էջ 26, 27. Ի մէջ այլոց ցոյց կու տայ թէ ինչպէս դանդաղ մշակուեցաւ հայ աշխարհաբար գրական լեզուն. եւ ասկից կը հետեւցնէ որ հայ

հին գրական լեզուն (զրաբարբ) կարելի չէ ենթադրել որ փոքր խմբի անձանց կամ մէկ սերունդի ջանքերով ստեղծուած ըլլայ։

ԱՆՇԵՏԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 4. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

(Շար. տես Բաղմովէպ 1931, էջ 159)

ԺԳ. 2. Ամբակումին է այս տապան,
Ի լի աւուրբք առնու զվախճան։
Մերկ գայ մօրէ եւ մերկ դառնայ,
(Ե) ստացեալ զբարին զոր գործեաց նա։
Բոտեալ խնդրէ զոլորմի ձեր
ԵՈՃՆ թուականին Ի Նոյեմբեր։

ԺԵ. 3. Այս է տապան երապոլցի Տէր Մինասին,
Տարաշխարհիկ պանդխտութեամբ բնակեալ Ի
(սմին)։

Ի ծուռ գատիկըն հոռոմոց առ պատճառին,
Նահատակեալ ընդ Սէֆէրին շիրմին առ սմին.
Մերում գատիկ զլոյսն իբր տեսին գերեզմանին,
Յերուսաղէմ հօթէթ առեալ վրկայեցին։
Եկեալ աստէն գնացին ազգ մեր Ի տիվանին,
Այնց չախորժեալ զայս երկոսին զխառնեցին։
Բամեալ գործս էր ՌՁ երեք թըվին,
Ժ. յօգոստեայ բարեկենդան Աստուածածնին։
Եւ որք դիպեալ ասէք սոցա զտէր ոլորմին
Եւ դուք լիջիք արժան փառացն Աստուածային։

Ինչպէս յարգելի Տօբթ. Վահրամ Թորգոմեան՝ մենք ալ մեր պրպտութիւններու առ տեն այս տապանագիրներուն չհանդիպեցանք «Պալլադ»-ի Ազգային գերեզմանատան մէջ։

ԺԶ. Ա'ն ընկալ Ի քեզ՝ նուազ պարծանաց՝ սարդ
(վոսփորեան,
զի Ի քեզ հանգչի լերին զողոթմայ՝ փառք քա-
(աթեւեան։
Ո՛ դուք վարդագեղ՝ անմահ զուարթունք՝ ջոկք
(հրակերպեան,
չարժեցէք աստէն՝ յակումբ գեղապար՝ քնարեր-
(զակ ձայն։
Բղիեսցէ աստէն՝ անթարչամ՝ նոճի՝ մաքրափայլ
(չուշան,
խաղասցեն վտակք՝ խառնեալ ընդ Եգեմ՝ ալիք
(բիւրակնեան։
Զի սա բարեփառ՝ հայրենասիրի՝ շքեղ մահ-
(արձան,
որ նորոգ պնէ՝ զհին յիշատակ՝ փառազան Հայ-
(կեան։
Սա Ի վեր ամբարձ՝ քառաթեւ խաչին՝ Տաճար
(սրբազան,
սովաւ կանգնեցաւ՝ գեղեցիկ վարժից՝ նոր ու-
(սումնարան։
Սա ճոխ եկամուտ՝ մթերեալ Ի պէտս՝ մանկանց
(թորգոմեան,
զիւրաքայլ գործեաց՝ զգոռարակոխ՝ զշաւիղ
(ուսմանց։
Եթնակի տասամբ՝ պսակեալ աստէն՝ զիւր ամաց
(չրջան,
սլացաւ Ի վեր՝ Ի թոխս Հոգւոյն՝ յանմահից
(խորան։

Այս տապանագիրը յօրինուած է ֆրանսերէնի եւ հայերէնի դասատու Յոհաննէս Եղեղեցւոյ կողմէ՝, Խակիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ նշանաւոր Մարտիրոս Սարկաւագին գերեզմանին համար:

Ահաւասիկ ինչ որ ինձ կը գրէ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ այժմու Աւագերէց Արժ. Տ. Հմայեակ Աւագ Քահանայ Էնքսէրճեան տապանագիրի մասին:

«... Սբ. Խաչ եկեղեցին նշանաւոր «Սարկաւագ մը ունեցած է Մարտիրոս «Սարկաւագ անունով. քաջ հայերէնա- «գէտ եւ տաճկագէտ: 1810-1820 Սբ. «Խաչ վարժարանի հայկարան դասատու «Յովհաննէս Եղեղեցւոյ, գրած է սոյն Սար- «կաւագին տապանագիրը որ շիրմին վրայ «փորագրուած է Խակիւտարի գերեզմա- «նատունը: Սակայն տապանագիրին կարգ «մը բառերը տարիներու հոլովմամբ մա- «շուած, անհետացած եւ ոմանք ալ ան- «ընթեռնելի դարձած են:

«Ես Եղեղեցւոյ կողմէ յօրինուած տա- «պանագիրներուն քանի մը հաւանք ընդօ- «րինակութիւնները գտայ ձեռագրի մը «մէջ, զոր պատրաստ եմ յղել Ձեզ եթէ «կրնամ օգտակար ըլլալ:

«Յիշեալ հաւաքածոյին մէջ կան նաեւ «հետեւեալ տապանագիրները: Ասոնք փո- «րագրուած են թէ ձեռագիր կը մնան, «չեմ գիտեր, թուական չ'ունին: Հաւա- «քածոյին թուականն է 1820»:

«1. — Սրբուհի Ղազարոսեան, զուտոր թոժմանաների

«2. — Տիւղեանի

«3. — Արձանագիր Արմաշու վանա- հայր Պօղոս Եպսկ. Ղարախօջեանի»:

Նկատելով որ նշանաւոր Սարկաւագ Մարտիրոսին տապանագիրին բառերը մեծ մասով մաշուած, անհետացած եւ անըն-

թեռնելի եղած են, մենք ալ յարմար դա- տեցինք այնքան ազնուութեամբ մեզ տրա- մաղրուած ձեռագրէն, միեւնոյն տապա- նագիրը հոս վերստին ընդօրինակել:

Գալով Յ. Եղեղեցւոյ կողմէ պատրաս- տուած եւ ձեռագրին մէջ գտնուող միւս տապանագիրներուն, ասոնցմէ մին Տիւղի Ս. Ղազարոսեանինը, ցարդ կը գտնուի Բան- կալթի գերեզմանատունը, հետեւաբար ըն- զօրինակուած մեր լիակատար Corpusին մէջ. միւսը Պօղոս Եպսկ. Ղարախօջեա- նինը Արմաշ, իսկ երրորդին (Տիւղեան) ուր գտնուիլը անձանօթ է ինձ:

Արդէն ո՞ր Տիւղեանին պատկանիլն ալ չի յայտնուիլ ձեռագիր ընդօրինակութե- նէն: Շնորհակալ կ'ըլլանք երբ բանասէր մը այս մասին մեզ ծանօթութիւն մը տայ: Ուստի իբր լանհետացած արձանագրու- թիւն այս ալ կը ներկայացնենք ստորեւ:

Ձեռագրէ մթագնի՝ ոսկեհեր արփույտ՝ լոյս տկնա-

աւ ինչ կողոպտի՝ տանս թորգոմայ՝ պարծանք

Ձի՞ դու մարգածախ՝ անյագուրդ վերագ՝ օրհաս

զի՞ դու ծաքեցեր՝ յանհամբոյր ժանիս՝ գլխս

Միթէ ո՞չ գիտես՝ զի սա Հայրենեաց՝ էր պետ

ի սա յեցեալ կայր՝ հայրենասիրաց՝ յոյս թերա-

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

Ո՞ն եկ ողբ առից՝ ընդ քեզ տուն Տիւղեանց՝ ընդ

զի սա ո՞չ եհաս՝ մօտալուտ մահուամբ՝ այնմ [զոր տենայր:

Մի՞ դու անցաւոր՝ այր կանանցածին՝ մի՞ դու [զիս ողբար,

թէպէտ ես միւսայ՝ այլ կամ կենդանի՝ յորդիս [իմ պայծառ:

Նոքա պճնեցեն՝ նոքա կանգնեցեն՝ զԱթենայ [տաճար,

նոքա լիցին փառք՝ նոքին եւ պարծանք՝ հայ- [րենեաց իսպառ:

Իբր վերջաբան — որքան որ ալ Պու-

սահայ արձանագրութիւններու հետ առ-

ընչութիւն մը չունենայ, բայց եւ այնպէս

շատ սիրուած գրէ՛ մը յօրինուած ըլլա-

լուն պատճառաւ — կը զեռեղենք հոս, հո-

գելոյս Դուրեան Պատրիարքին իր Պար-

տիգակի առաջնորդութեան օրով (1880)

յօրինած երկու իմաստալից տապանագի-

րները, որոնք փորագրուած էին երկու եղ-

բայրներու շիրմաքարերուն վրայ Պարտի-

գակի Ազգ. Գերեզմանատան մէջ:

Նկատի ունենալով մեր ուսումնասիրու-

թեան ընդգրկած ժամանակամիջոցներուն

վերջին շրջանները, վերոյիշեալ տապա-

նագիրներն ալ կրնանք դասել անհետացած

արձանագրութիւններու դասակարգին մէջ.

Տաղանդաւոր բանաստեղծ եւ գրագէտ

Դուրեան Պատրիարքի յօրինած սոյն տա-

պանագիրները — ինչպէս որ ինձ կը հաղորդէ

Արժ. Հ. Քահ. Էնքսէրճեան — Երար Յովհ.

Ազնաւորեան բերնուց ուսած է եւ Տէր հօր

1. Արժանատաւի Տէր Հայրը մէկն է մեր սակաւա-

թիւ այն եկեղեցականներէն, որ հօգի կու տան հայ բա-

նասիրութեան համար: Ինչպէս յայտնի է, ինք հեղինակ

եւ բանասէր մ'է միեւնոյն ժամանակ, Հասցուցած է բա-

ւական թիւով աշակերտներ, որոնք պատիւ բերած են

Յօդուածաշարին մէջ սպրդած մէկ քանի վերիականներ հոս կ'ուզեմ.

Յօդուածաշարին մէջ սպրդած մէկ քանի վերիականներ հոս կ'ուզեմ.

Յօդուածաշարին մէջ սպրդած մէկ քանի վերիականներ հոս կ'ուզեմ.

Յօդուածաշարին մէջ սպրդած մէկ քանի վերիականներ հոս կ'ուզեմ.

Յօդուածաշարին մէջ սպրդած մէկ քանի վերիականներ հոս կ'ուզեմ.

Յօդուածաշարին մէջ սպրդած մէկ քանի վերիականներ հոս կ'ուզեմ.

Յօդուածաշարին մէջ սպրդած մէկ քանի վերիականներ հոս կ'ուզեմ.

թեւադրած որպէս զի գրի առնէ զանոնք: Վախճանած եղբայրներուն անուններն ու մահուան թուականները մեզ ծանօթ չեն:

Պարտիգակի գերեզմանատան մէջ թա- ղուած երկու եղբայրներու տապանագի- րերը: (Երկու տապանաքար՝ մին հար- ցուններ պարունակող, իսկ միւսը՝ այս հարցուններուն պատասխանները):

Հարց. Ո՞վ ես, զաս ուստի՞ դու մերձ տապանիս, Մահացու բնութեանդ դատակնիքն առած.

Փառք ու վայելքներ անդր յԱշխարհ թողած, Իսկ ի փրկութիւն հոգւոյդ ինչ ունիս:

Պատ. Եղբայր եմ քեզի, սերտ ու հարազատ, Որ սուրբ հաւատոյս յոյսն եւ սէր ինձ հետ՝ Եկայ յանմահ կեանս, հրճուելու քեզ հետ, Մահուանէ ընդ միշտ մնալով ազատ:

Հարց. Սակայն ինչ գործովք դէպ ի փառս անանց, Կը փութաս դիմել այդպէս ուղղակի.

Մինչ արժանացար յաջող վիճակի Եղբր ինձ նման հըլու օրինաց:

Պատ. Այո՛, ես յաւէտ բարեպաշտ կենօր Ինչ վայելքներ որ կային արփոյն տակ,

Գըրեցի յոչինչ, եղայ հըպատակ. Բանից, Սուրբ Գըրոց, սըրտիւ տենչանօք:

Հարց. Ուրեմն եկ, առնունք պսակ սուրբ ե շինջ, Իսկ մեր յիշատակ ո՞վ պահէ անշինջ:

Պատ. Ահա՛, անձկալի որդիքս երեքեան. Ի սէր հարց կանգնեն ըզմեր մահարձան:

(Վերջ) Գ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ (Գ. ՀՆԱՍԻՐ)

Իրենց վաստակաւոր ուսուցչին, Խորապէս շնորհակալ ենք

իրեն մեզ տուած ծանօթութիւններուն համար:

Մեր շնորհակալութիւնները կը յայտնենք նաեւ կա-

րող գրագէտ Տիար Սարգիս Սարաւանին որ ամէն կեր-

պով օգտակար եղաւ մեզ, մեր սրբատուներուն ընթացքին:

Անուանիք թվին հայոց ՌԻՃԶԷ(?)

... տապան հանգստեանի ... տապան հանգստեանի

հեղուկեան եւ ... ընդ ընդ ...

Բոյս բուսայ ... Բոյս բուսայ ...

Ժամկէտով սիրանունդ ... Ժամկէտով սիրանունդ

Ի ծնէ կայր ... Ի ծնէ կայր

Regis Delbauf ... Regis Delbeuf

Henri... Compte de ... Henri... Comte de

1. Յովհաննէս Եղեղեցւոյ ընդ Կ. Պուլսեցի, նախկին Միթթարեան աշակերտ մ'է որ վարդապետ ըլլալու հա- մար Վենետիկ զբոլումը՝ բայց «վարդապետութեան կո- չում չունիմ» ըսելով եւ դարձած է:

Իր ժամանակին միակ ֆրանսագէտ ուսուցիչն եղած է: Քաջ զիտէր նաեւ հայերէն եւ իտալերէն լեզուները. Ե- րեւելի աշակերտներ ունեցած է, ինչպէս՝ Տօթ. Աէր-

վիչէն, Տօթ. Գասպար Սիւնայեան եւ Յակոբ Կրճիկեան զիւանազէտը: Փիշմիշեան Ամիրան զինք շատ կը յար- գէր: Յօրինած է շատ մը Ամիրաներու եւ անոնց պա- րագաններուն տապանագիրները որոնք իմաստալից են եւ գեղեցիկ: Շատ շահեկան զէմք մը եղած է ան մեր գրա- կան հորիզոնին վրայ: